

Nagy József: Bevezetés a Jelenések könyvéhez

Szerzőség

Belső bizonyosságok

Munkánk legelső felében a Jelenések könyve belső tanúságtétele alapján mutatunk rá a szerző kilétére. Rögtön a legelső vers közli, hogy a szerzőt Jánosnak hívják. Nevével négy ízben találkozunk (Jel 1,1; 1,4; 1,9; 22,8). Magát prófétaként aposztrofálja, üzenetére próféciaként tekint (Jel 1,3; 22,7, 10, 18-19). János az események szem-, és fültanúja (Jel 1,1-2; 22,8). Személye a kis-ázsiai gyülekezetek körében óriási tekintélynek örvendett (Jel 1,4). Magára azonban egyszerűen testvérként és munkatársként utal (Jel 1,9).[1] János a Jelenések könyve megírásakor vagy ezt megelőzően fogságban volt (Jel 1,9).

A szerző zsidó származását több egymástól független tény igazolja. 1. Az Ószövetségre és zsidó apokrifekre való utalás.[2] 2. Az apokaliptika műfaja is nyilvánvalóvá teszi a szerző hátterét.[3] 3. A Jelenések könyve sajátos görögsége.[4] Ezen belül megemlíthető a Ἑβραϊστί szófordulat (Jel 9,11; 16,16). 4. A templom, kultusz ismerete és a helyismeret (pl. Jel 16,16).[5] 5. A szerző héberre visszavezethető neve is a zsidó származás irányába mutat.[6]

A belső bizonyosságokat mérlegelve többen arra jutnak, hogy nem János apostol a szerző. Charles szerint a szerző úgy utal a tizenkét apostolra, mint aki kívül áll ezen a körön (Jel 18,20; 21,14).[7] Ugyanakkor a Jelenések könyve 18,20 az apostolok mellett a szentekre és prófétákra is csak általánosságban utal. Azonban ahogy fentebb említettük, a szerző magára prófétaként (Jel 22,9), könyvét pedig próféciaként határozza meg (Jel 1,3, 22,7.10.18.19). Így az, hogy az apostolokra csupán általánosságban utal, előbbiek okán nem hozható fel a jánosi szerzőséggel szemben.

Ha azt mondjuk, hogy nem János apostol a szerző, akkor arra a következtetésre kell jussunk (legalábbis a legtöbb, ezt a nézetet valló kutató erre jut), hogy egy Kis-Ázsiában jól ismert, számunkra ismeretlen prófétához köthető az irat.[8]

Apostoli Atyák

Jusztin Mártír[9] 155 táján fogalmazza meg, hogy a jánosi iratok mellett (Jn és 1-3Jn) a Jelenések könyve is János apostolhoz köthető (dial. 81.4).[10] Így látja ezt Szárdiszi Melito[11] és Irenaeus is (haer, 2.22.5; 3.1.2; 3.4; 11.7; 5.30.1-3). A 3. század elejéről Alexandriai Kelemen (q.d.s. 42) és Tertullianus is hasonlóképp vélekedik a Jelenések könyve szerzőségéről (prae. 36; marc. 3.14.3; 3.24.4).[12] Előbbi megjegyzések a térbeli távolság (közelség) okán is hitelt érdemlőek. Jusztin mártír Efezusban élt. Melito Szárdisz püspöke volt (vö.: Jel 1,11; 3,1-6), Irenaeus pedig Szmirna városához kötődött (vö.: Jel 1,11; 2,8-11).[13] Előbbiekén túl szintén az apostoli szerzőség irányába mutat, hogy Irenaeus találkozott az apostolt ismerő szmirnai püspökkel, Polykarposszal.[14]

Szintén a jánosi szerzőség mellett foglal állást a Muratori kánon. Lényeges 2. század közepi áthallásként tartó számon a János apokrifonja is. Amellett, hogy utóbbi iratban Zebedeus fia Jánossal találkozunk, olvashatunk itt egy, a Jelenések könyvéhez hasonló gondolatot is. Az extrakanonikus irat legelején János előtt feltárul „ami van [ami volt] és ami meg fog történni” (1,7-8).

Ugyanakkor több ókori forrás szerint kérdéses lehet az apostoli szerzőség. A 4. században élő Euszebiosz a 120-as évek környékén élő Papiaszt idézi. Bár Papiasz Jánost tartja az Apokalipszis szerzőjének, azonban Euszebiosz értelmezése szerint ő János presbiterre gondol (h.e. 3.39.4). Euszebiosz úgy érti Papiasz sorait, hogy az elsőként említett János a Zebedeus fia, a másodsorra említett János pedig a Presbiter. Utóbbi kapcsán feltételezi, hogy ő a Jelenések könyve szerzője (h.e. 3.39.5-7). Bár többek szerint itt ténylegesen két Jánosról van szó, de elfogadhatjuk Balla és Paul érvét, akik szerint fenntartható, hogy ugyanarra a személyre, mégpedig a Zebedeus fia Jánosra gondol Papiasz.[15] Mounce pedig arra mutat rá, hogy ha Papiasz felsorolása esetlegesen két Jánosra is utal, nem bizonyítja, hogy a Jelenések könyvének szerzője a Presbiter volna.[16]

Ugyanakkor találkozunk olyan ógyházi feljegyzésekkel, amelyek egyértelműen cáfolják az apostoli szerzőséget. Gaius római presbiter szerint a Jelenések könyvét János apostol nevében a gnosztikus Kerinthosz írta (h.e. 3.28.). Gaius szerint Kerinthosz ezzel kívánt tekintélyt „kölcsonözni” művének. Gaius mellett a II. sz-i ú.n. „logosz-tagadók” (alogoi) csoport szerint is Kerinthosz a mű szerzője.

A 3. századi Dionüsziosz, alexandriai püspök szerint a negyedik evangéliumot és a jánosi leveleket az apostol írta. Azonban véleménye szerint a Jelenések könyve nem köthető az

apostolhoz (h.e. 7.25). Meglátása szerint: 1. A Dionüsziosz által apostolinak vélt János evangéliumától és János első levelétől eltérően a Jelenések könyve szerzője megnevezi saját magát. 2. A levél és az evangélium sem említi a Jelenések könyvét, illetve a Jelenések könyve sem utal előbbiekre. 3. A Jelenések könyvének görögsége és szóhasználata különbözik az evangéliumétól. Míg az evangélium csiszolt kifejezéseket, mondatszerkezeteket tartalmaz, addig a Jelenések könyve nyelvtani hibákat ejt. Dionüsziosz szerint egy, számunkra már nem ismert János írta a művet (h.e. 7.25). Érvei mögött azonban fontos látnunk a tágabb kontextust. Dionüsziosz több ízben állásfoglalásra kényszerült a főként a Jelenések könyvét alapul vevő tévtanokkal szemben (pl. khiliazmus). Azonban az ortodoxtól eltérő gondolatok mellett a Jelenések könyve tekintélyét is megkérdőjelezte.[17] Továbbá ne felejtjük el, hogy Dionüsziosz térben és időben távolabb volt a Jelenések könyve megírásától. Bár véleményét Euszebiosz leírásán keresztül ismerjük, de Carson – Moo szerint nem látjuk, hogy Euszebiosz visszautalna Dionüsziosz meglátását igazoló, hagyományra vagy hagyományozóra.[18]

Az egyházatyák „meggyőző” többsége tehát amellett tör lándzsát, hogy a Jelenések könyve szerzője János apostol. Sőt mi több elmondható, hogy kevés újszövetségi irat esetében mutatnak rá ilyen egyértelműséggel a szerzőre. Brighton és Lioy az óegyházi feljegyzések alapján feltételezik az apostoli szerzőséget.[19]

Modern kutatók

Alexandria püspökéhez, Dionüszioszhoz hasonlóan a mai kutatók többsége szerint egy számunkra ismeretlen János az Apokalipszis szerzője.[20] Schnelle bevezetéseiben röviden felvázolja a vélelmezett János portréját. János egy, a kis-ázsiai gyülekezeteket jól ismerő vándorpróféta lehetett. Művét az üldözések kirobbanásakor készítette. Célja a nehézséget átélők bátorítása. Schnelle emlékeztet, hogy a legelső keresztyének közt gyakran találkoztunk vándorprófétákkal (Mt 10,41; 23,34; Did 1,1-12; 15,1). Továbbá feltételezi Schnelle a szerző zsidó hátterét, illetve hogy a zsidó háborút követően jutott el Kis-Ázsiába.[21] Witherington a szerző prófétai-jellege alapján feltételezi az apostoli kor végét. A Jelenések könyve 21,14 az apostolokat úgy ábrázolja, mint akik – szó szerinti értelemben is – az egyház alapját jelentik. Witherington szerint az igevers sejteti, hogy az apostolok már nem élnek. Végül Witherington is emlékeztet, hogy a szerző sem az apostol, sem a vén megnevezést nem vonatkoztatja magára.[22]

A modern kutatók számára is hangsúlyos a Jelenések könyve görögségének kérdése. Charles szerint a Jelenések könyvének nyelvezete eltér az összes valaha görögül megfogalmazott iratéról.[23] Ez persze nem feltétlen kell kizárja az apostoli szerzőséget. Ladd feltételezi,

hogy János Patmosz szigetén, amanuensis híján, maga rögzítette könyvét (ellentétben az evangéliummal és leveleivel).[24]

A többségi kortárs vélemény egy „harmadik” Jánosban véli felfedezni a Jelenések könyve szerzőjét. Az apostol és a presbiter helyett a „próféta” Jánosra tekintenek a szerzőként.[25] Persze a kérdés ennél jóval árnyaltabb. Utalhatunk Witherington elképzelésére, aki ugyan a próféta Jánost tartja a mű szerzőjének, azonban feltételezi az apostol és a próféta János közti kapcsolatot.

Véleményünk szerint fentebbi meglátás legalább annyi kérdést hagy nyitva, mint amennyit esetlegesen megválaszol. Többen feltételezik, hogy a mű szerzője az a János, aki a 70 utáni (esetleg környéki) események alkalmával Kis-Ázsiába menekült.[26] A többségi szerint egy olyan, számunkra ismeretlen alak írta a művet, aki annak ellenére sem lehet János apostol, hogy mindketten: 1. Ugyanazt a nevet viselik 2. Zsidó származásúak 3. Palesztinából Kis-Ázsiába menekültek 70 környékén 4. Nagy tekintélynek örvendtek a kis-ázsiai gyülekezetekben.[27] 5. Illetve meg kell cáfoljuk egyházatyák egy irányba mutató véleményét.

A szerzőség kérdését summázva elmondható, hogy a Jelenések könyve belső bizonyosságai, az egyházatyák beszámolóí mellett a kortárs kutatók véleményének ismerete alapján is fenntartható az apostoli szerzőség.

Datálás

A Jelenések könyve 2. század közepe előtt íródott, mivel Jusztin mártír ekkor már utal a műre (dial. 80–81).[28] Feltételezhető továbbá, hogy Papiasz már a 130-as években ismerhette a Jelenések könyvét (h.e. 3.39.12). Utóbbi azért is említésre méltó, mert találkozni fogunk olyan véleménnyel, mely szerint a Jelenések könyve a 130-as évek környékén keletkezhetett. Ennek élét erősen tompítja utóbbi referencia.

A legkorábbi datálási lehetőség a 4. század második felében élő Epiphániosz, Szalamiszi püspökhöz köthető. János fogságát Claudius császár idejére teszi (41–54) (haer. 51,12; pan. 51.12.1–2). Azonban Epiphániosz véleményét sem az egyházatyák, sem a modern kutatók nem igazolják. Guthrie szerint a szalamiszi püspök megjegyzése valójában a Nero-féle üldözésre vonatkozik, mivel[29] Nerot illették a Nero Claudius névvel is.[30] Előbbiek okán az első megfontolandó datálási lehetőség Nero kora.

Nero kora (54-68)

A 19. század meghatározó kutatói többségében Nero uralkodására (54-68), ezen belül is a Nero-féle üldözés idejére, esetleg az őt követő Galba regnálására datálták a mű keletkezését.[31] Elképzelésüket csupán néhány forrás igazolja. A Jelenések könyve két szír szövegkiadása említi (4. és 9. század), hogy Jánost Nero uralkodása alatt végezték ki Patmoszon. Az Apokrif Apostolok Cselekedetei c. szerint János Nero alatt került Patmoszra (2,55).[32] Továbbá, egy helyütt Euszébiosz utal rá, hogy János száműzetésére Nero idejében került sor (d.e. 3.5; 116c).

A datálást többen a Jelenések könyve belső összefüggései alapján próbálják alátámasztani. Ennek oka, hogy a Jelenések könyve némely utalása a császárra vonatkozhatott. Az ú.n. Nero redivivus-mítoszok szerint Nero, halála – egyesek szerint: eltűnése – ellenére vissza fog térni. Többek szerint néhány igehely mögött ennek gondolata húzódik (pl. Jel 13,3).[33] Mindezek látszólag abba az irányba mutatnak, hogy a Jelenések könyve nem sokkal a Nero halála után íródott. Ugyanakkor ne felejtsük el, hogy a Neróval kapcsolatos legendák hosszú ideig nagy népszerűségnek örvendtek (az 1. század végéről találkozunk több utalással). Éppen ezért inkább a későbbi datálás irányába mutathat ez.[34]

A Nero korabeli datálással szembeni érv, hogy a Jelenések könyve nem nevezi meg nyíltan a Római Birodalmat, hanem rejtjelesen Babilonként utal rá (pl. Jel 18). Mindez a datálás szempontjából segítségünkre lehet, mivel több 1. század végi irat is így utal a Birodalomra (4Ezsdr 3,1-5,20; 10,19-48; 2Bár 11,1; 67,7).[35] Elmondható, hogy a templom lerombolását követően válik általánossá a megjelölés. A 70-es éveket követően egyértelmű párhuzamot lehetett vonni Róma és Babilon között. Ekkorra realizálódott, hogy mindkét világbirodalom nem csupán elnyomta a zsidóságot, hanem lerombolta a jeruzsálemi templomot.[36]

Ugyanakkor a Jelenések könyve 11,1-2-ben úgy olvasunk a templomról, mint ami a könyv megírásakor is áll. Azonban a megjelölést legpontosabb, ha szimbolikusan vesszük. Megemlítendő, hogy az egység közvetlen kontextusa Sodomára is utal, kétség kívül szimbolikus értelemben (Jel 11,8).[37]

Gentry monográfiájában a Jelenések könyve 70 előtti datálását hivatott igazolni. Rámutat, hogy az első szeretet elhagyásához (Jel 2,4) és a gyülekezetekben felmerülő problémákhoz nem kellett elteljen több évtized.[38] Elég, ha az első korinthusi levél kontextusára, illetve Pál apostol Galatákhöz írt levelére gondolunk (Gal 1,6). Utóbbi példák mutatják, hogy rövid idő leforgása alatt is kialakulhatnak súlyos problémák.[39] Ugyanakkor ne felejtsük el Polikárp

megjegyzését, mely szerint a szmirnai gyülekezet Pál korában még nem létezett (Fil 11,3). Hiába alakulhatott ki hamar egy gyülekezeti konfliktus – ahogyan Gentry helyesen rámutat erre – ha nincs meglévő közösség. Szintén lényeges adalék, hogy a Jelenések könyve gazdag városként utal arra Laodiceára, amely 60/61 környéki földrengéskor elpusztult.[40] Szintén a későbbi datálást erősíti, hogy a Jelenések könyve levelei feltételezik a páli corpus ismeretét (Jel 2–3). Jelenések könyve mellett Pál is hét gyülekezetet szólított meg a leveleivel. Végül, a Jelenések könyvében markánsan megjelenő császárkultusz inkább Domitianus korára tehető, mintsem Nero idejére.[41]

Domitianus kora (81-96)

A Jelenések könyve belső összefüggései és Domitianus személye között több áthallás is felfedezhető. Domitianus uralkodása kezdeti szakaszától (kb. 85-től) utal magára a „dominus et deus noster” megjelöléssel (Suet. dom. 13.2). Schnelle szerint a Jelenések könyve 4,11 mintegy erre adott reflexió (ὁ κύριος καὶ ὁ θεός).[42] A Jelenések könyve 1,16-ban Jézus úgy mutatkozik be, mint aki kezében tartja a hét csillagot. Említésre méltó, hogy egy pénzérmén Domitianus hét csillaggal a kezében látható.[43]

1. ábra

Legtöbb egyházatya szerint Domitianus idejében íródott a könyv. Euszebiosz (h.e. 3.18.1), Jeromos (vir. 9). Irenaeus szerint a Jelenések könyve Domitianus regnálása végén született (haer. 5.30.3). Alexandriai Kelemen szerint János az ismeretlen „zsarnok” halálát követően kiszabadult, majd több gyülekezetben püspököket kent fel (q.d.s. 42). Euszebiosz előbbi feljegyzés alapján feltételezte, hogy a zsarnok maga Domitianus (h.e. 3.20.8–9; 3.23.1–3). Euszebiosz hozzáteszi, hogy a császár halálát követően a szenátus szabadon bocsátotta a foglyokat. Ennek eredményeképpen távozott a Jelenések könyve szerzője Patmoszról Efezusba.

A 20. századtól a kutatók túlnyomó többsége Domitianus alatti,[44] 95 környéki keletkezést feltételezi.[45] Ebbe az irányba mutat: 1. A 69 környékén keletkezett Nero *redux* vagy *redivivus*-legendák az 1. század végén örvendtek nagy népszerűségnek.[46] 2. A Jelenések könyve sejteti, hogy a keresztyének is részt kellett vegyenek a birodalmi kultuszban (Jel 13,4–8; 14,9–11; 15,2; 19,20). Mindez azért lényeges, mert Domitianustól kezdődően beszélhetünk arról, hogy egy császár azt várta el, hogy a nép istenként tisztelje őt.[47] 3. A

Jelenések könyve 2-3-ban olvasható hét gyülekezetnek címzett levél is a későbbi datálás irányába mutat. Elmondható, hogy a közösségek az 50-60-as években, illetve akár ennél is később alapultak (pl. Szmirna).[48]

Későbbi datálás (96-135)

A későbbi datálást pártolók többsége Traianus császár idejére teszi a Jelenések könyve keletkezését (98-117). De Jonge a Jelenések könyve belső összefüggései alapján feltételezi, hogy a császár idejében íródott a mű 1. A Jelenések könyve 17,9-12 alapján a hatodik, rövid ideig uralkodó királyt Nervával, míg a hetedik uralkodót Traianus császárral azonosítja. 2. A császár neve görög betűkkel történő rövidítése kiadja a 666-os számot (NE. TPAI. Σ.). 3. A Jelenések könyve 2,12-13-ban említett „Sátán zsinagógája” egyenlő a 114-ben Zeusz és Traianus császár tiszteletére épített templommal.[49] 4. A 113-as évből van bizonyítékunk arra, hogy a keresztyéneket a hitük miatt rendszeresen zaklatták. Plinius szerint, ha valakivel szemben megfogalmazódott a keresztyénség vádja, akkor ő a császár, vagy egy pogány istenség előtt kellett áldozatot bemutatson (caec. 96-97).[50] De Jonge szerint Jelenések könyve 13,8.11.16 sugallja, hogy a császárkultusz az egész Birodalom területén bevett volt.[51] De Jonge érvei kapcsán elmondható, hogy egy-egy apró, nehezen igazolható részletre alapozva próbálja állítását igazolni.

Koester szerint a fenevad halálos sebe a Domitianus elleni 96-ban bekövetkezett merényletre, és halálára utal. Azonban fenevad továbbra is él, mivel a császárkultusz tovább folytatódik.[52] Szerintünk azonban ez a leírás a Nero *redvivos*-mítoszra utal, a korábban említett, más apokaliptikus iratokban található áthallás okán.

Legkésőbbi datálási lehetőség Hadrianus császár kora, az ő uralkodásán belül is a 132-135 közötti időintervallum. Ebben az időszakban fokozott nyomás nehezedett azokra, akik a császárkultuszban nem akartak részt venni. Az Új Jeruzsálemről szóló látomás, mintegy polemikus éllel, Hadrianus császárral szemben fogalmazódott meg. A császárt előszeretettel ábrázolták az eljövendő világrend megalkotójaként.[53] Azonban ez a datálás túlságosan késői, mivel a 2. század közepéről (akár első harmadáról) már találunk utalást a Jelenések könyvére. Emellett, a későbbi datálási lehetőségek az egyházatyák bizonyágtételével is szembemennek.

Keletkezési hely

A Jelenések könyve 1,9 szerint János Patmosz szigetén kapta kijelentését. Patmosz egy kb. 10 km széles és 15 km hosszú sziklás és kietlen sziget, ami Efezus városától kb. 60 km-re, délnyugatra található. A sziget közel volt a címzettekhez (Jel 2-3). Ha elfogadjuk, hogy itt született a mű, akkor elmondható, hogy a szerző akadályoztatásából kifolyólag írásban szólította meg a gyülekezeteket.

Néhányak szerint János nem Patmoszon fogalmazta meg a Jelenések könyvét. Az, hogy kijelentését itt kapta, nem kell azt jelentse, hogy művét a szigeten rögzítette.[54] Karrer szerint a múlt idejű megfogalmazás „Patmosz nevű szigeten voltam [ἐγενόμην]” (Jel 1,9) okán nehezen megválaszolható a kérdés. Elképzelhető, hogy a Patmoszról szabadult János a szigethez és a címzettekhez közeli Milétoszbán (ApCsel 20,15-38), vagy Efezusban írta művét. Azonban Karrer is Patmoszt feltételezi leginkább.[55] De Jonge feltételezi, hogy János Efezusban írta a Jelenések könyvét. Felhívja rá a figyelmet, hogy amikor az irat a hét gyülekezetet említi, akkor minden esetben Efezussal találkozunk az első helyen (1,11; 2,1).[56] Összességében látható, hogy az efezusi, vagy a kis-ázsiai lehetőséget támogatják, akik az apostoli szerzőség ellenében érvelnek. Persze az apostoli szerzőséget elfogadók közül is többen válaszolják meg hasonlóképpen ezt a kérdést. Utaltunk rá, hogy az egyházatyák szerint János kiszabadult a fogságból (q.d.s. 42).

Nem egyértelmű annak megítélése, hogy Patmoszon mennyire volt szigorú büntetés alatt az apostol. Többek szerint az itteni rabság nem volt túlzottan megterhelő. A száműzetés célja, hogy a bebörtönzött (elkülönített) ne tudjon lakóhelyére hatást gyakorolni. A jogi végzettséggel és gyakorlattal rendelkező Tertullianus szerint száműzetés célja nem a *deportatio*, hanem a *relegatio* volt.[57] Azonban Irenaeus szerint a fogság ennél jóval keményebb volt, mivel János a szigeten lévő bányában végzett kényszermunkát (haer 5,30,3).

Címzettek

A főbb bevezetéstani toposzok közül a címzettek kérdésének megválaszolása a legkönnyebb. A Jelenések könyve hét kis-ázsiai gyülekezetet szólít meg (Jel 1,4). A szerző jól ismerhette címzetteket. Ennek jele, hogy testvéreiként szólítja őket (1,9). Feltételezzük, hogy János

évekig szolgált a vidéken,[58] illetve hogy tisztában volt a gyülekezetek helyzetével. Ezt mutatja, hogy részletesen szól a közösségek erősségeiről és nehézségeiről (Jel 2-3). A gyülekezetek akkori viszonyok szerint néhány napnyi sétára feküdtek egymástól. Mindez egy vándorpróféta számára könnyű megközelíthetőséget jelentett.[59]

A gyülekezeteknek megfogalmazott leveleket olvasva megállapítható, hogy mindegyik közösség specifikus helyzetben volt. A levelek feltárják a gyülekezet valós szituációját, és ennek fényében konkrét cselekvésre hívja fel a közösségeket. Az apokaliptika jelen összefüggésben azt a célt szolgálja, hogy a szerző felnyissa a címzettek szemét arra, hogy pontosan láthassák saját helyzetüket.[60]

Azonban kérdés, hogy miért pont ezt a hét gyülekezetet szólítja meg a Jelenések könyve. A felvetést azért érezhetjük jogosnak, mivel több, a címzésből kimaradt jelentős kis-ázsiai közösségről is tudunk (pl. Tróász, Kolossé, Hierapolisz). Giesen rámutat itt a hetes szám szimbolikájára. Komoly üzenetet tulajdonít annak, hogy a Jelenések könyve hét gyülekezetet szólít meg név szerint.[61] A hetes szám jelölheti, hogy a Jelenések könyve az egyház egészét megszólítja.

Üldöztetés

Bár legtöbb bevezetéstán érinti a keresztyénüldözések kérdését, de a munkák elenyésző hányada nem tisztázza ennek mibenlétét. Ez a hiány azért fájó, mert több ezzel kapcsolatos lehetőség is megemlíthető. 1. Zsidók üldözik a keresztyéneket.[62] 2. Lokális (nem szisztematikus) rómaiak általi üldözés Kis-Ázsiában. [63] 3. A rómaiak általi szisztematikus üldözés a mű megírásakor. 4. A rómaiak általi jövőbeli szisztematikus üldözés.

A legelső lehetőség néhány igevers alapján feltételezhető (Jel 2,9; 3,9). A zsidók és keresztyének közti konfliktus lokális szinten valósult meg. Szintén a lokális konfliktusok eredője lehetett, hogy a városban élő keresztyének nem vettek részt a római kultuszi tevékenységben (Jel 2,9-10; 2,13). A helyi szintű hátrátétel mellett szól, hogy nem tesz említést minden levél az üldöztetésekről (Jel 2-3). A Jelenések könyve leírása szerint a laodiceai gyülekezet anyagilag kifejezetten jól szituált volt ebben az időben (Jel 3,14-22).[64]

Többek szerint a mű megírásakor nem beszélhetünk szisztematikus keresztyénüldözésről.[65] Collins szerint a Jelenések könyve megírásakor a Római Birodalom nem fenyegette a kis-ázsiai keresztyénséget. Collins a Jelenések könyvére nem egy tényleges

történelmi szituációra adott reflexióként tekint.[66] Thompson szerint a Jelenések könyvének szerzője helyzetét krízisként értelmezi. Azonban a krízist az apokaliptika műfaji sajátosságaként, nem pedig a Jelenések könyve történelmi kontextusaként érti.[67] Az üldöztetésekkel szemben felhozott gyakori érv, hogy Domitianus császár portréjának szinte csak negatív ábrázolása maradt ránk (pl. Tacitus és Suetonius tollából, Traianus érdekét képviselendő).[68] Ennek fényében még hangsúlyosabb a meglévő keresztyén beszámolók. Satake úgy értékeli Irenaeus és Euszebiosz leírását, mint akik nem tudnak a szisztematikus üldözésről (haer 5.30.3; h.e. 3.18.4).[69] Ladd is hasonlóképp vélekedik a kérdéssről.[70] Bár itt nem foglalnánk egyértelműen állást, de előbbi véleményeket mindenképpen árnyalnánk. 1. Ugyan a római történetírók felnagyítják Domitianus gyengéit, azonban beszámolóik mégis támpontot jelenthetnek. [71] 2. Az 1. század végi Kelemen első levele olyan üldözésre utal, amely feltehetőleg Domitianus korára reflektál (pl. 1Kel 45–46).[72] 3. Euszebiosz leírásának kiértékelése nem egyértelmű (h.e. 3.17–18). 4. Kocsis szerint a császárkultusz erőszakos terjesztése kivehető a Jelenések könyvéből. Erre utalhat a patmoszi száműzetés (Jel 1,9), Antipász mártíriuma (Jel 2,13), a vértanúság említése (Jel 6,9; 11,7–12; 20,4) és a kiközösítések (Jel 13,16–17).[73] 5. A tényleges üldöztetést megkérdőjelezők szerint a krízis az apokaliptika stíluseszköze. Mindez azért sem lehet kielégítő válasz, mert – ahogy említettük – a Jelenések könyve az apokaliptika mellett a levél és a prófétikus iratok műfajába is besorolható.

A negyedik lehetőség szerint a Jelenések könyve számol az üldözések fokozódásával. Beale szerint némely igevers az aktuális (Jel 1,9; 2,3.9.13; 3,8), mások pedig a jövőbeli üldöztetésekről tudósítanak (pl. Jel 13; 17,6; 18,24; 19,2; 20,4).[74] Giesen rámutat, hogy a mű Antipász személyében egyetlen vértanút nevez meg (Jel 2,13). Ugyanakkor közelgő nehézségről beszél (Jel 3,10). Fogság, mártírium, császárkultusz fokozódása[75]

Műfaj

A Jelenések könyvét többen az Apokaliptika megnevezéssel illetik. Gondolhatunk akár az angol *Apocalypse of John, Apocalypse*, és a német *Johannes-Apokalypse, Apokalypse des Johannes* megjelölésekre is.[76] Ennek fényében különös, hogy Jelenések könyvének csupán egy része apokaliptika. A bevezetéstank és kommentárok túlnyomó többsége hangsúlyozza, hogy a Jelenések könyve egyes részei – az apokaliptika mellett – a levél és a prófécia műfaji kategóriájába is besorolhatók. Fee és Stuart rámutat, hogy a műfaj meghatározása egy irat megértésének legelső lépése.[77]

A Jelenések könyve tehát magán viseli a levél sajátosságait. Levélként kezdődik (Jel 1,4-8) és zárul (Jel 22,21).[78] A Jelenések könyve 1,3 arra enged következtetni, hogy az irat felolvasásra készült (ἀναγινώσκω).[79] Powell feltételezi, hogy a páli levelekhez hasonlóan a Jelenések könyve is körlevélnek íródott (Kol 4,16).[80] A Jelenések könyve – ugyancsak a páli levelekhez hasonlóan – előrebocsátja tartalmát (Jel 1,4-8). További formai sajátosság az üdvözlés (Jel 1,4b-5a), a doxológia (Jel 1,5-6), a küldő (Jel 1,1.4) és a címzettek megnevezése (Jel 1,11). A levél-jelleget erősíti, hogy reflektál a gyülekezetek helyzetére. Ugyanakkor elmondható, hogy a levél műfajába a könyv kis része sorolható (Jel 1-3; 22,6-21).

A Jelenések könyve a prófécia jegyeit is hordozza (1,3; 22,7.10.18-19). A próféta üzenetét közvetlen Istentől kapja és az Ő szavát szólja. Az Ószövetségben a próféta gyakran így kezdi üzenetét: „így szól az Úr.” Ehhez hasonló megfogalmazással a Jelenések könyvében is találkozunk (Jel 2,18). Továbbá ez a prófétai igény áthatja a hét gyülekezetnek megfogalmazott levek mindegyikét. Előbbiek okán deSilva a Jelenések könyve 2-3-at is a prófécia kategóriájába sorolja.[81] Továbbá a prófétai könyvek és a Jelenések könyve fontos stílusjegye szimbolikus nyelvezet. A prófétai iratok és a Jelenések könyve is meghirdeti Isten jövőbeli tervét. Legyen itt szó akár az áldás, akár az ítélet képéről. A Jelenések könyve által használt szimbólumok jelentős része ószövetségi gyökerű.[82] Ugyanakkor az ószövetségi prófétai könyvek segíthetik a datálást (Ézs 1,1; 6,1). Csak sajnálhatjuk, hogy nem találkozunk a Jelenések könyve esetében konkrét idői megjelöléssel.

A Jelenések könyvében az apokaliptika műfaja dominál. Az apokaliptika tartalmát és lényegét tekintve Istentől jövő kijelentés. Tartalmára jellemző a végidei irányultság. Az üzenet nyelve szimbolikus. Ugyanakkor a Jelenések könyve több tekintetben különbözik az apokaliptikus iratoktól. Az apokaliptikus iratok fontos jellemzője a pszeudonimitás. Azonban a Jelenések könyvének szerzője felfedi kilétét.[83] Ezt magyarázhatja, hogy a Jelenések könyve a levél és a prófécia műfaji kategóriájába is besorolható. Emellett eltér az apokaliptika és a Jelenések könyve jövőszemlélete. Előbbi hangsúlyozza, hogy a jövő teljesen újat hoz. A Jelenések könyve a jövőt úgy értelmezi, mint ami Jézus „golgotai győzelmének szerves folytatása lesz.”[84] Jelenések könyve legvégén nincs felszólítás az irat lepecsételésére (vö: Dán 12,4). Sőt mi több: a Jelenések könyve ennek ellenkezőjére hív (Jel 22,10).[85]

Persze a levél, a prófécia és az apokaliptika között nem könnyű éles határt vonni. Beale szerint a Jelenések könyvének műfaja az ószövetségi prófétai-apokaliptikus iratokhoz hasonlít (Ez; Dán; Zak).[86] Mindezt érzékelteti, hogy Schreiber az apokaliptikus körlevél műfajába sorolja a Jelenések könyvét.[87] Ugyanakkor kiemelendő, hogy nem tudunk a Jelenések könyvét leszámítva egy olyan – általában apokaliptikusnak mondott – iratról sem, amely

együttesen hordozná előbbi három műfaj vonásait.

Egységesség

A Jelenések könyve előttünk lévő formája többek szerint: 1. Egybeszerkesztés (compilation)[88] 2. Átdolgozás (revision)[89] 3. Források egyesítése (fragmentary theories) révén állt elő. A legelső lehetőséget képviselők szerint a Jelenések könyve több munka kombinációjának eredménye. A második lehetőség szerint a szerző folyamatosan bővítette a már meglévő iratot. A harmadik elképzelés szerint a mű több független irodalmi egységből állt össze.[90] Bár többen megkérdőjelezik a Jelenések könyve egységességét, de előbbi felsorolás is rámutat, hogy közös kiindulópont ellenére teljesen eltérő következtetésre lehet jutni.

A legkülönbözőbb eredményeket az alábbi áttekintésünk is mutatja. Charles szerint a Jelenések könyve 1,1-20,3 zárt egységet alkot. Azonban a következő fejezetek a szerző halála után rögzültek. A záró fejezetek is hozzá köthetők, de ezeket János egy „hűséges, de bárdolatlan tanítványa” („faithful but unintelligent disciple”) rendszerezte.[91] Ford Massynberge szerint a Jelenések könyve 4-11 Keresztelő Jánostól, Jézus nyilvános működése előtről származik. Jelenések könyve 12-22 jelentős részét Kr. u. 70-et megelőzően rögzítették Keresztelő János tanítványai. Végül, a könyv első fejezete és záradéka egy zsidókeresztyén tanítvány munkája.[92] Aune szerint a Jelenések könyvét egy szerző készítette több fázisban. A legelső egységet a szerző zsidó apokaliptikus íróként, a 70-es évek előtt keresztyénné léte előtt rögzítette.[93] A második fázisban készült el a hetes szériák sorozata (pecsét, trombita, kehely). Az ekkor már keresztyén szerző üzenetével a gyülekezetek felé fordul (Jel 2-3). A harmadik fázist a krisztológiai gondolatok elmélyítése jellemzi.[94]

Véleményünk szerint önmagában az egymásnak ellentmondó kísérletek is rámutatnak a vállalkozás lehetetlenségére. Éppen ezért előbbieket több kutatóval együtt elvetjük és elfogadjuk, hogy meggyőzően lehet érvelni a mű egységessége mellett.[95] Koester és Fiorenza szerint a Jelenések könyve stílusa következetes. A főbb stílusjegyek az egész munkán végighúzódnak.[96] Osborne szerint a gyakori ismétlés betudható a szerző szándékának.[97] Bauckham előbbi kutatóknál is markánsabban rámutat, hogy a mű szinte minden szava beágyazódik az egész irat gondolatiságába.[98] Szintén Bauckham nyomatékosítja, hogy a mű az Újszövetség egyik legmagasabb szintű koherenciát mutató irata.[99]

Felépítés

Nestle-Aland 26. kiadása 102 kisebb szakaszra tagolja a Jelenések könyvét. Mindegyik egység önálló szakaszként is felfogható.[100] Ugyanakkor ennél jóval nehezebb kérdés, hogy miként osztjuk nagyobb egységekbe ezeket a beszámolókat? Több magyarázó a könyv egy hangsúlyos, visszatérő elemét kiemelve strukturálja a Jelenések könyvét. Hagner szerint a nyitott ajtót, mint központi szimbólumot kell alapul vegyünk. Nyitott ajtóval a mennyei látomásokat megelőzően találkozunk (Jel 4,1). Illetve, mielőtt a megnyíló mennyei templomba beléphetnénk a narrátorral együtt (Jel 11,19-12,1).[101] Persze, más visszatérő rendezőelv is kereshető. Példaként megemlítjük, hogy a strukturálás elvégezhető az „elragadtattam lélekben” – és ezzel összefüggő – formulákkal (1,1-8; 1,9-3,22; 4,1-16,21; 17,1-21,8; 21,9-22,5; 22,6-21). Általánosságban elmondható, hogy a visszatérő szimbólumok segítették a hallgatóságot a felolvasott szöveg megértésében.[102]

A leginkább meggyőző felosztás szerint a Jelenések könyve négy nagyobb látomásra osztható (Jel 1,9; 4,1; 17,1; 21,9). Ladd – a prólógust (1,1-8) és az epilógust leszámítva (22,6-21) – négy egységre osztja a könyvet (1,9-3,22; 4,1-16,21; 17,1-21,8; 21,9-22,5).[103] A felosztás hasonlít a Tenney észrevételére, aki szerint a „Lélekben” formula minden nagyobb egység elején megjelenik (1,10; 4,2; 17,3; 21,10).[104] Ladd szerint a Jelenések könyvében kiemelt jelentőségű hetes szám segíthet a strukturálásban. A bevezetést követő négy egységben is a hetes szám dominál. Hét levél (Jel 2-3), hét pecsét (5,1-8,1), Hét trombita (8,2-11,19), hét kehely (15,1-16,21).[105] Többen pedig hét részre osztják a könyvet. Bauckham szerint nyolc részre lehet osztani a könyvet.[106] Fentebb utaltunk rá, hogy többen a könyv egészét vagy egy részét khiasztikus egységként szemlélik. A hazai kutatók közül említsük meg Takácsot, aki a khiasztikusan magyarázza kommentárjában.[107]

Wood gyűjti össze azokat a kísérleteket, amelyek a Jelenések könyvét több látomás-ciklusra próbálják felosztani.[108]

Hermeneutikai kulcsok

A Jelenések könyve megértése szempontjából döntő, hogy milyen szemlélettel közelítünk az irathoz.

A preterista (zeitgeschichtlich) szemlélet a Jelenések könyve akkori üzenetére keresi a választ. Jelenések könyvét a maga társadalmi, történelmi és vallási környezetében kívánja megérteni. Figyelembe veszi, hogy a Jelenések könyve az apokaliptika műfajában (is) íródott és összeveti ezt a kortárs apokaliptikus művekkel (pl. 1Én, 2Bár, 4Ezsdr).[109] A preterista olvasatnak két főbb csapásiránya van. Az első lehetőség szerint a Jelenések könyve a jeruzsálemi templom lerombolása előtt íródott. Az irat a keresztyénséget el nem fogadó – sőt, üldöző – zsidósággal szembeni polemizál. Az olvasat szerint a Jelenések könyvének üzenete a templom lerombolásával beteljesedett.[110] Az elképzelést külön nem értékelnénk ki, csupán röviden jelezzük, hogy a fentebb ismertetett datálás okán sem tudjuk elfogadni ezt.

A másik preterista olvasat szerint a Jelenések könyve a Római Birodalom bukását vetíti előre. Ennek fényében a Jelenések könyve legfőbb üzenete, hogy a kis-ázsiai keresztyénség megszabadul a Római Birodalom sanyargatásától. Az olvasat szerint a könyv célját betöltve erősíteni tudta az 1. századi keresztyéneket.[111] Ugyanakkor az értelmezéssel kapcsolatban több nehézség is felmerül. 1. Nehezen fogadható el, hogy a Jelenések könyve szerinti végítélet Róma pusztulásával érvényre jutott.[112] 2. Továbbá jelezzük, hogy az értelmezés az egész Római Birodalomra kiterjedő üldöztetést feltételezi.[113]

A világ- és egyháztörténeti értelmezés képviselői szerint a Jelenések könyve az egyház és világ későbbi sorsát bocsátja előre. Többen a könyv szimbólumait történelmi eseményekkel azonosítják. A korabeli protestáns nézet szerint a fenevad a pápasággal, a hamis próféta a római katolikus egyházzal azonos. A megközelítés későbbi képviselői közül kerülhettek ki olyanok, akik a fenevadat Sztálinnal vagy Hitlerrel azonosították. Ugyancsak itt kell szóljunk arról, hogy többek szerint a Jelenések könyve nyugati civilizációnk fordulópontjait tárja elénk kódolva.[114] Előbbi példák mutatják, hogy az olvasat a szöveget kontextusától megfosztva tesz kísérletet a szimbólumok megfeleltetésére.[115]

Az idealista megközelítés számára a könyv szimbolizmusa bír központi jelentőséggel. Mindez feltárja a mű korszakokon átívelő igazságát. Példaként kiemelhető, hogy a fenevad minden korban azonos az egyház elpusztítására törekvő erővel.[116] Ugyanakkor szükséges látnunk, hogy a szimbólumokat felvonultató apokaliptika és prófécia műfaja történetileg beágyazott. Az idealista olvasat – preterista és a futurista értelmezéssel szemben – a könyv szimbolikáját önmagában szemléli, nem rendelve hozzá ezeket egyetlen „biztos” történelmi eseményhez sem.[117] Az idealista megközelítés gyengéje, hogy leértékeli Isten végső (történelemben megvalósuló) győzelmét.

A futurista megközelítés szerint a Jelenések könyve az előttünk lévő eseményekre előremutató prófécia. Az irányzat két alcsoportra bontható. Ezek egyike mérsékeltebb, a

pedig szélsőségesebb megközelítésként értékelhető. Utóbbi képviselői közt említhetjük a diszpenzacionalistákat (dispensational futurism). A hét levelet az egyháztörténelem hét állomásaként fogják fel (Jel 2-3).[118] Értelmezésük szerint a mű további fejezetei a jövőbeli események láncolatát foglalja magában (Jel 4,1-22,5). A Jelenések könyve 1,19 alapján a könyvet úgy értelmezik, hogy János feladata annak megírása, amit látott (Jel 1.), ami van (Jel 2-3.) és ami eljövendő (Jel 4,1-22,5). Utóbbi kapcsán szólnak többek között: Izrael ország helyreállításáról, mennyei elragadtatásról, hét éves nyomorúságról, millenniumról, Krisztus diadaláról.[119]

A mérsékeltebb megközelítés (modified futurism) nem feltételezi, hogy ehhez hasonló „szoros” kronológiai rendet tárna elénk a Jelenések könyve. Azt képviseli, hogy az egyház az igazi Izrael, és nem lesz a nyomorúság előtti elragadtatás, hanem a keresztyének is megtapasztalják a nyomorúságot. Mindkét megközelítés kapcsán elmondható: a címzettek helyzetét és szerepét figyelmen kívül hagyja, vagy tompítja.[120]

Előbbieket összefoglalva úgy látjuk, hogy nem tesszük le kizárólagosan a véleményünket egyik lehetőség mellett sem. Egyetlen konkrét próféciára lehet rámutatni, ami a történelemben bizonyosan végbemegy, mégpedig Jézus visszajövele. A legtöbb szimbólum transztemporális, azaz az egyháztörténet alkalmával több alkalommal is bírhat kiemelt jelentőséggel ugyanaz. Ugyan a történeti olvasatoknak igaza lehet, de nem szabad egy-egy pontra leszűkíteni ezeket.[121]

János evangéliuma és a Jelenések könyve[122]

Több kutató János evangéliuma és a Jelenések könyve összehasonlítását követően megállapítja: elképzelhetetlen, hogy a két mű szerzője azonos volna.[123] Ladd szerint a Jelenések könyvének görögsége – az evangéliumtól eltérően – számos helyütt pontatlan.[124] Különbség figyelhető meg a nyelvtani szerkezetek tekintetében is. A Jelenések könyvében ἄξιος-t mindig infinitivus követi. Ugyanakkor az evangéliumban az ἄξιος után mindig ἵνα áll. Míg az evangéliumban a μή tiltást participium vagy genitivus absolutus követi, addig a Jelenések könyve egyszer sem él ezekkel. A Jelenések könyve a bárány szót az ἀρνίον, a János evangéliuma az ἀμνός szóval adja vissza (kivéve Jn 21,15). Jeruzsálem nevét is eltérően betűzik az iratok. A Jelenések könyve a Ἱερουσαλήμ, János evangéliuma pedig a Ἱεροσόλυμα szót használja.[125] Arra is találunk példát, hogy az iratok ugyanazt szót eltérő értelemben használják. Az ἔθνος a Jelenések könyvében vonatkozhat a pogányokra és a földkerekségen élő népekre. Ezzel szemben az evangélium a zsidókra is használja ezt.[126] A Jelenések

könyvében ráadásul nem szerepelnek az evangélium szempontjából hangsúlyos szavak némelyike (pl. világosság, sötétség, igazság, szeretet).[127]

Ugyanakkor a nyilvánvaló eltérések nem feltétlen kell az eltérő szerzőségeket jelentsék. A nyelvi különbségeket magyarázhatja, hogy: 1. Az evangéliumot, vagy Jelenések könyvét *amanuensis* jegyezte le. 2. Esetleg mindkét iratot más-más *amanuensis* rögzített.[128] Takács a különbséget azzal magyarázza, hogy időben távol keletkeztek egymástól.[129] 3. Véleményünk szerint nem hagyható figyelmen kívül, hogy mindkét mű más műfajban íródott.

Ugyanakkor a két mű között számos egyezés is felfedezhető. Jézus az Ige (Jn 1,1; Jel 19,13), Bárány (Jn 1,29; Jel 5,6) és a pásztor. Jézus a templomban az áldozat bemutatása helyére lép (Jn 4,21; Jel 21,22).[130] Az evangéliumhoz hasonlóan a Jelenések könyvében is találkozunk „én vagyok” mondásokkal (pl. Jel 1,8.17-18; 21,6; 22,13.16). Mindkét műben olvassuk, hogy Jézus magához hívja a szomjazót (Jn 7,37; Jel 22,17).[131] Jézus halálát mindkét irat megdicsőüléseként fogja fel (Jn 12,31; Jel 12,10).[132] Emellett találkozunk hasonló fordulatokkal is. Az „ὄνομα αὐτοῦ” kifejezést egy-egy alany esetben lévő név és megnevezés követ (Jn 1,6; Jel 6,8; 9,11).[133]

Említésre méltó, hogy a Jelenések könyv legelső versei János evangéliuma olvasatában is értelmezhetőek. A Jelenések könyve 1,1 σημαίνω[134] szava emlékeztet a János evangéliumában kulcsfontosságú, Jézus csodajeleit is kifejező σημείον-ra. János evangéliuma 21,25 szerint a szerző műve megírásakor nem törekedett arra, hogy a legapróbb részletekre kiterjedő beszámolót adjon. Ennek oka, hogy „a világ sem tudná befogadni a megírt könyveket” (Jn 21,25b). Ezzel szemben a Jelenések könyve 1,2-ben János azt a megbízást kapta, hogy írjon le mindent, amit látott. További példa, hogy míg az ἐρχόμενος az evangéliumban a már eljött Jézusra vonatkozik (Jn 3,31; 6,14; 11,27; 12,13), addig a Jelenések könyvében az eljövendő Jézusra utal a szó (Jel 1,4). Végül, az ἐκκεντέω mindkét esetben – a Zakariás könyve 12,10 gondolatiságát visszaadva – Jézus átszegezésére utal (Jn 19,37; Jel 1,4).

Úgy látjuk, hogy utóbbi hasonlóságok meggyőzőbbek, mint az eltérések.

Bibliográfia

- Aune, David E.: *Revelation*, 1-3 vol., Dallas, Word Books, 1997-1998.
- Balla Péter: *Az újszövetségi iratok története*, Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 2008.
- Bauckham, Richard: *The climax of prophecy. Studies on the Book of Revelation*, Edinburgh, T&T Clark, 1993.
- Beale, Gregory K.: *The Book of Revelation*, Grand Rapids, Eerdmans, 1999.
- Blount, Brian K.: *Revelation: A Commentary*, Westminster, John Knox Press, 2009.
- Bolyki János: *Az igaz tanúvallomás*, Budapest, Osiris, 2000.
- Brighton, Louis A.: *Revelation*, Saint Louis, Concordia Publishing House, 1999.
- Carson, D. A. - Moo, Douglas J.: *Bevezetés az Újszövetségbe*, Budapest, KIA, 2007.
- Charles, Robert H.: *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John*, vol. 1-2, Edinburgh, T. & T. Clark, 1920.
- Collins, Adela Yarbro: *The Combat Myth in the Book of Revelation*, Missoula, Scholars Press, 1976.
- deSilva, David A.: *An Introduction to the New Testament*, Downers Grove, InterVarsity, 2004.
- deSilva, David A.: *An Introduction to the New Testament: Contexts, Methods & Ministry Formation*. Downers Grove, IVP Academic, 2018.
- Ebner, Martin - Schreiber, Stefan: *Einleitung in das Neue Testament*, Stuttgart, Kohlhammer, 2011.
- Farkasfalvy Dénes: A Jelenések Könyve és az Újszövetségi Kánon, in: Benyik György (szerk.): *Apokalipszis, a föltámadás*, Szeged, JATEPress, 1991, 15-18.
- Fee, Gordon D. - Stuart, Douglas: *How to Read the Bible for All Its Worth: A Guide to Understanding the Bible*. Zondervan, Grand Rapids, 2002.

Frey, Jörg: Das Corpus Johanneum und die Apokalypse des Johannes. Die Johanneslegende, die Probleme der johanneischen Verfasserschaft und die Frage der Pseudonymität der Apokalypse. in: Stefan Alkier – Thomas Hieke (Hrsg.): *Poetik und Intertextualität der Apokalypse*, Tübingen, Mohr Siebeck, 71–133.

Ford, J. Massyngberde: *Revelation: A New Translation with Introduction and Commentary*, Garden City, Doubleday, 1975.

Gentry, Kenneth L.: *Before Jerusalem Fell: Dating the Book of Revelation*, Tyler, Institute for Christian Economics, 1989.

Giesen, Heinz: *Die Offenbarung des Johannes*, Friedrich Pustet, Regensburg, 1997.

Guthrie, Donald: *New Testament Introduction*, Downers Grove, Intervarsity, 1990.

Hagner, Donald A.: *The New Testament. A Historical and Theological Introduction*, Grand Rapids, Baker Academic, 2012.

Jonge, H. J. de: The Apocalypse of John and the Imperial Cult, in: H.F.J. Horstmanshoff – H. W. Singor (eds.): *Kykeon. Studies in Honour of H.S. Versnel*, Leiden, Brill, 2002, 127–141.

Karrer, Martin: *Johannesoffenbarung*, Patmos Verlag–Vandenhoeck & Ruprecht, Ostfildern, 2017.

Kocsis Imre: *Bevezetés az Újszövetség kortörténetébe és irodalmába II.*, Budapest, Szent István társulat, 2012.

Koester, Craig. R.: *Revelation: A New Translation with Introduction and Commentary*, New Haven – London, Yale University Press, 2014.

Kümmel, Werner Georg: *Einleitung in das Neue Testament*, Heidelberg, Quelle & Meyer, 1973.

Ladd, George Eldon: *A Commentary on the Revelation of John*, Grand Rapids, Eerdmans, 1993.

Lampe, G. W. H.: *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1961.

Leithart, Peter J.: *Revelation*. 1-2 vol., London, Bloomsbury-T&T Clark 2018.

Lioy, Dan: *The Book of Revelation in Christological Focus*, New York, Peter Lang, 2003.

Mazzaferri, Frederick David: *The Genre of the Book of Revelation from a Source-Critical Perspective*, Berlin - New York, De Gruyter, 1989.

Mounce, Robert H.: *The Book of Revelation*, Grand Rapids, Eerdmans, 1977.

Moț, Laurențiu Florentin: *Morphological and Syntactical Irregularities in the Book of Revelation: A Greek Hypothesis*, Leiden-Boston, Brill, 2015.

Müller, Ulrich B.: Apokalyptik im Neuen Testament, in: Friedrich Wilhelm Horn (Hrsg.): Bilanz und Perspektiven gegenwärtiger Auslegung des Neuen Testaments: Symposium zum 65. Geburtstag von Georg Strecker. Berlin-New York, de Gruyter, 1995, 144-169.

Osborne, Grant R.: *Revelation*, Grand Rapids, Baker Academic, 2002.

Paul, Ian: *Revelation: An Introduction and Commentary*, Downers Grove, InterVarsity Press, 2018.

Paul, Ian: Source, Structure and Composition in the Book of Revelation, in Garrick Vallen - Ian Paul et al. (eds.): *The Book of Revelation: Currents in British Research on the Apocalypse*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2015, 41-54.

Powell, Mark Allan: *Introducing the New Testament - A Historical, Literary, and Theological Survey*, Grand Rapids, Baker, 2009.

Prigent, Pierre: *Commentary on the Apocalypse of St. John*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2004.

Satake, Akira: *Die Offenbarung des Johannes*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008.

Schnelle, Udo: *Einleitung in das Neue Testament*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.

Schüssler Fiorenza, Elisabeth: *The Book of Revelation: Justice and Judgment*, Philadelphia, Fortress Press, 1985.

Stefanović, Ranko: *Revelation of Jesus Christ: Commentary on the Book of Revelation*. Berrien Springs, Andrews University Press, 2002.

Swete, Henry Barclay: *The Apocalypse of St. John: the Greek Text with Introduction Notes and Indices*, London, Macmillan, 1911.

Takács Gyula: *A Jelenések könyve*, Budapest, Paulus Hungarus – Kairos, 2000.

Tenney, Merrill C.: *Interpreting Revelation*, Grand Rapids, Eerdmans, 1988.

Thompson, Leonard: *The Book of Revelation: Apocalypse and Empire*, Oxford, Oxford University Press, 1990.

Witherington, Ben III.: *Revelation*, The New Cambridge Bible Commentary, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.

Witulski, Thomas: *Die Johannesoffenbarung und Kaiser Hadrian. Studien zur Datierung der neutestamentlichen Apokalypse*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007.

Wood, Shane J.: *The Alter-Imperial Paradigm: Empire Studies & The Book of Revelation*, Leiden, Brill, 2016.

Internetes hivatkozás:

<http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/maroti.html> (letöltve: 2017.03.14.)

A cikket készítette: Nagy József, doktorandusz hallgató, KRE-HDI, Újszövetségi alprogram.

E-mail cím: nagyjozsef.sbg@gmail.com

Témavezető és szakreferens: Dr. habil. Pap Ferenc, KRE-HTK, Újszövetségi tanszék.

[1] A bemutatkozás utalhat rá, hogy a címzettek jól ismerték a szerzőt. D. A. Carson – Douglas J. Moo: *Bevezetés az Újszövetségbe*, Budapest, KIA, 2007, 686.

Balla szerint a szerző apostoli tekintélyét sejteti, hogy neve pusztán említése alapján elvárja, hogy a címzettek hitelt adjanak szavának. Balla Péter: *Az újszövetségi iratok története*,

Budapest, Károli Egyetemi Kiadó, 2008, 284.

[2] Ugyan a Jelenések könyve rengeteg helyen utal az Ószövetségre, azonban sehol sem idézi ezt szó szerint.

Werner Georg Kümmel: *Einleitung in das Neue Testament*, Heidelberg, Quelle & Meyer, 1973, 410.

[3] David A. deSilva: *An Introduction to the New Testament*, Downers Grove, InterVarsity, 2004, 894., David E. Aune: *Revelation*, 3 vols., Dallas, Word Books, 1997–1998, i.

[4] Néhány nyelvtani szabálytalanságra választ ad, hogy a szerző úgy vett át ószövetségi utalásokat, hogy azokat nem egyeztetette nyelvtanilag a Jelenések könyvében lévő mondattal. Gregory K. Beale: *The Book of Revelation*, Grand Rapids, Eerdmans, 1999, 101.

[5] Brian K. Blount: *Revelation: A Commentary*, Westminster, John Knox Press, 2009, 7–8.

[6] Martin Karrer: *Johannesoffenbarung*, Patmos Verlag–Vandenhoeck & Ruprecht, Ostfildern, 2017, 44.

[7] Robert H. Charles: *A Critical and Exegetical Commentary on the Revelation of St. John*, vol. 1, Edinburgh, T. & T. Clark, 1920, xliii–iv.

[8] George Eldon Ladd: *A Commentary on the Revelation of John*, Grand Rapids, Eerdmans, 1993, 7.

[9] Elképzelhető, hogy a Hermász Pásztor is ismerte a Jelenések könyvét (2,4; 3,6–10).

[10] Az egyházatyák műveit Lampe lexikonát alapul vége rövidítjük: G. W. H. Lampe: *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford, Clarendon Press, 1961. Jusztin számos helyen utal műveiben a Jelenések könyvére (pl. dial 32.2; 64.7; 80.5; 81.4 118.1; 1apól 61.4).

[11] Szárdisz püspöke a 160-as években írt egy kommentárt a Jelenések könyvéhez. Ez a munka sajnos elveszett (h.e. 4.26.2).

[12] Tertullianus a Jelenések könyve 22 fejezetéből 18-at idéz.

[13] Koester szerint előbbi példák azért nem hitelt érdemlőek, mert az egyházatyák írásaiban

néhány egyértelmű tévedéssel is találkozunk. Irenaeus összetévesztette Jakabot, Zebedeus fiát Jakabbal, az Úr testvérével. Koester szerint, ha néhány helyen találkozunk ehhez hasonló hibával, akkor máshol is fennáll ennek veszélye. Craig R. Koester: *Revelation: A New Translation with Introduction and Commentary*, New Haven – London, Yale University Press, 2014, 66–67. Ugyan Koester észrevétele ténylegesen óvatosságra int, azonban ez nem jelentheti, hogy le kell értékeljük előbbi, egy irányba mutató észrevételeket.

[14] D. A. Carson – Douglas J. Moo: *Bevezetés*, 685.

[15] Balla Péter: *Az újszövetségi iratok*, 154–155., Ian Paul: *Revelation: An Introduction and Commentary*, Downers Grove, InterVarsity Press, 2018, 8.

[16] Robert H. Mounce: *The Book of Revelation*, Grand Rapids, Eerdmans, 1977, 26.

[17] Farkasfalvy Dénes: *A Jelenések Könyve és az Újszövetségi Kánon*, in: Benyik György (szerk.): *Apokalipszis, a föltámadás*, Szeged, JATEPress, 1991, 15. Találkozunk olyan véleményekkel, amelyek úgy látják, hogy Dionüsziosz esetében az „exegetikai” és nem a „dogmatikai” érvek voltak az elsődlegesek. Merrill C. Tenney: *Interpreting Revelation*, Grand Rapids, Eerdmans, 1988, 16.

János evangéliumával kapcsolatban is találkozunk azzal, hogy a könyv tekintélyét többen azért próbálták meg aláásni (pl. Gaius), mert az ortodox iránytól eltérő csoportok a saját elképzelésüket próbálták alátámasztani az iratra hivatkozva (pl. montanisták).

[18] D. A. Carson – Douglas J. Moo: *Bevezetés*, 685.

[19] Louis A. Brighton: *Revelation*, Saint Louis, Concordia Publishing House, 1999, 15., Dan Lioy: *The Book of Revelation in Christological Focus*, New York, Peter Lang, 2003, 9., Martin Karrer: *Johannesoffenbarung*, 49.

[20] Pl. Werner Georg Kümmel: *Einleitung*, 417.

[21] Udo Schnelle: *Einleitung in das Neue Testament*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 559., Mark Allan Powell: *Introducing the New Testament – A Historical, Literary, and Theological Survey*, Grand Rapids, Baker, 2009, 30–31.

[22] Ben Witherington III.: *Revelation*, The New Cambridge Bible Commentary, Cambridge, Cambridge University Press, 2003, 3.

[23] Robert H. Charles: *Revelation (vol.1.)*, 286.

[24] George Eldon Ladd: *Revelation*, 7-8.

[25] Találkozunk olyan véleménnyel is, miszerint a szerző János Márk, vagy Keresztelő János. Természetesen utóbbi elképzeléseknek kevés követője van. János Márkot Dionüsziosz, Alexandria püspöke tartotta a Jelenések könyve szerzőjének (h.e. 7.25.15).

Bár a kortárs kutatók körében nem eldöntött, de Beale szerint egyenesen „konszenzus”, hogy a mű nem pszeudonim, hanem Jánoshoz (akár a presbiterhez vagy az apostolhoz). Gregory K. Beale: *Revelation*, 34.

[26] Akira Satake: *Die Offenbarung des Johannes*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2008, 35.

[27] Bolyki szerint a patmoszi száműzetés feltételezi a szerző korábbi (el)ismertségét. A római gyakorlat szerint a száműzetés javarészt az ismertebb, megbecsültek személyek büntetése volt (pl. 61-62-ben Hilikia főpap száműzetése Kürénébe). Bolyki János: *Az igaz tanúvallomás*, Budapest, Osiris, 2000, 36.

[28] Művét 155-160 közé datálhatjuk.

[29] Donald Guthrie: *New Testament Introduction*, Downers Grove, Intervarsity, 1990, 277.

[30] Aune: *Revelation*, 78.

[31] Vö: Robert H. Mounce: *Revelation*, 32., Peter J. Leithart: *Revelation*. 1-2 vol., London, Bloomsbury-T&T Clark 2018, 37.

[32] Az irat tanúsága szerint az Úr angyala megjelent a császárnak és ezt követően a rémült uralkodó szabadon bocsátotta János apostolt (2,56-57).

[33] Craig R. Koester: *Revelation*, 570.

[34] Craig R. Koester: *Revelation*, 570.

A Nero *redivivus*-mítoszokra az 1. század végi, 2. század eleji apokaliptikus iratok utalnak (SibOr 3,63-74; 4,119-24; 138-139; 5,361-365; ÉzsAp4,2-8).

- [35] Pl. a Jelenések könyve 6,9–11 és az apokrif iratok kapcsolatát vizsgálja az alábbi fejezet: Richard Bauckham: *The climax of prophecy. Studies on the Book of Revelation*, Edinburgh, T&T Clark, 1993, 98–91.
- [36] Akira Satake: *Offenbarung*, 58. Annyiban mégis árnyalhatjuk Satake meglátását, hogy az 1Pt 5,13 is említi Babilont említésével.
- [37] Vö: Robert H. Mounce: *Revelation*, 35.
- [38] Továbbá, hogy az efezusi gyülekezet elhagyta az első szeretetet (2,4), is a későbbi datálás irányába mutat. Akár arra, hogy a keresztyének második generációjával találkozunk itt. Gregory K. Beale: *Revelation*, 16.
- [39] Kenneth L. Gentry: *Before Jerusalem Fell: Dating the Book of Revelation*, Tyler, Institute for Christian Economics, 1989, 327.
- [40] Heinz Giesen: *Die Offenbarung des Johannes*, Friedrich Pustet, Regensburg, 1997, 42., Werner Georg Kümmel: *Einleitung*, 414.
- [41] Ben Witherington III.: *Revelation*, 4–5.
- [42] Udo Schnelle: *Einleitung*, 565.
- [43] A kép forrása. <http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/hidverok/maroti.html> (letöltve: 2017.03.14.)
- [44] Balla Péter: *Az újszövetségi iratok*, 288., George Eldon Ladd: *Revelation*, 8., Craig R. Koester: *Revelation*, 71.
- [45] Brian K. Blount: *Revelation*, 8., Heinz Giesen: *Die Offenbarung*, 41., Werner Georg Kümmel: *Einleitung*, 414., Ulrich B. Müller: Apokalyptik im Neuen Testament, in: Friedrich Wilhelm Horn (Hrgs.): *Bilanz und Perspektiven gegenwärtiger Auslegung des Neuen Testaments: Symposion zum 65. Geburtstag von Georg Strecker*. Berlin–New York, de Gruyter, 159., Gyula Takács: *A Jelenések könyve*, Budapest, Paulus Hungarus – Kairos, 2000, 204.
- [46] Brian K. Blount: *Revelation*, 8.
- [47] Mark Allan Powell: *Introducing*, 531.

- [48] Merrill C. Tenney: *Interpreting Revelation*, 19–20.
- [49] H. J. de Jonge: The Apocalypse of John and the Imperial Cult, in: H.F.J. Horstmanshoff – H. W. Singor (eds.): *Kykeon. Studies in Honour of H.S. Versnel*, Leiden, Brill, 2002, 128–129.
- [50] Általában illatáldozat bemutatását kértek attól, akit a rómaiak ilyen formában akartak próbára tenni.
- [51] H. J. de Jonge: *The Apocalypse of John*, 132.
- [52] Craig R. Koester: *Revelation*, 78.
- [53] Thomas Witulski: *Die Johannesoffenbarung und Kaiser Hadrian. Studien zur Datierung der neutestamentlichen Apokalypse*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2007, 346–350.
- [54] H. J. de Jonge: *The Apocalypse of John*, 127., David A. deSilva: *An Introduction to the New Testament: Contexts, Methods & Ministry Formation*, Downers Grove, IVP Academic, 2018, 797.
- [55] Martin Karrer: *Johannesoffenbarung*, 49–50.
- [56] H. J. de Jonge: *The Apocalypse of John*, 127.
- [57] Bolyki János: *tanúvallomás*, 21. A *relegatio* fogalmáról részletesebben: Aune: *Revelation*, 79.
- [58] D. A. Carson – Douglas J. Moo: *Bevezetés*, 694.
- [59] David A. deSilva: *Introduction (2018)*, 796.
- [60] David A. deSilva: *Introduction (2018)*, 806.
- [61] Heinz Giesen: *Die Offenbarung*, 43.
- [62] David A. deSilva: *Introduction (2018)*, 802–803.
- [63] Dan Liroy: *Revelation*, 10., Martin Karrer: *Johannesoffenbarung*, 58–59.
- [64] Martin Karrer: *Johannesoffenbarung*, 59.

[65] Ian Paul: *Revelation*, 16.

[66] Adela Yarbro Collins: *The Combat Myth in the Book of Revelation*, Missoula, Scholars Press, 1976, 165.

[67] Leonard Thompson: *The Book of Revelation: Apocalypse and Empire*, Oxford, Oxford University Press, 1990, 28.

[68] Leonard Thompson: *The Book of Revelation*, 96.

[69] Akira Satake: *Offenbarung*, 58.

[70] George Eldon Ladd: *Revelation*, 8.

[71] Gregory K. Beale: *Revelation*, 13–14., Kocsis Imre: *Bevezetés az Újszövetség kortörténetébe és irodalmába II.*, Budapest, Szent István társulat, 2012, 254.

[72] Gregory K. Beale: *Revelation*, 13.

[73] Kocsis Imre: *Bevezetés*, 253.

[74] Utóbbi kapcsán Beale megjegyzi: elképzelhető, hogy a Jelenések könyve megírásakor is valós üldözésekről beszélhetünk. Gregory K. Beale: *Revelation*, 12.

[75] Heinz Giesen: *Die Offenbarung*, 42.

[76] A 2. századból Jusztin mártír az ἀποκάλυψις szóval utal a mű egészére (dial. 81.4).

[77] Gordon D. Fee –Douglas Stuart: *How to Read the Bible for All Its Worth: A Guide to Understanding the Bible*. Zondervan, Grand Rapids, 2002.

[78] A Jelenések könyve bevezetése és záradéka inkább hasonlít a páli, mint a jánosi levélformulákra. Craig R. Koester: *Revelation*, 81.

[79] A Jelenések könyve körlevél jellegét ez azért is erősíti, mert a Kol 4,16 szerint Pál arra kéri a gyülekezetet, hogy Laodicea városában is olvassák fel a levelet.

[80] Mark Allan Powell: *Introducing*, 523.

[81] David A. deSilva: *Introduction* (2018), 788.

[82] Mark Allan Powell: *Introducing*, 523.

[83] Robert H. Charles: *Revelation* (vol.1.), xxxviii-xxxix.

[84] Bolyki János: *tanúvallomás*, 10., Vö. Donald A. Hagner: *The New Testament. A Historical and Theological Introduction*, Grand Rapids, Baker Academic, 2012, 755.

[85] Kocsis Imre: *Bevezetés*, 247.

[86] Gregory K. Beale: *Revelation*, 37.

[87] Martin Ebner – Stefan Schreiber: *Einleitung in das Neue Testament*, Stuttgart, Kohlhammer, 2011, 566.

[88] Az elképzelés ismert képviselője: Massyngberde Ford: *Revelation: A New Translation with Introduction and Commentary*. Garden City, Doubleday, 1975.

[89] Az elképzelés ismertebb képviselői: Aune: *Revelation.*, Akira Satake: *Offenbarung*, 58., Pierre Prigent: *Commentary on the Apocalypse of St. John*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2004, 631-634.

[90] Utóbbi elképzelés legfőbb érve a Jelenések könyve kettős nyitánya (Jel 1,1-3; 1,4-6).

[91] Robert H. Charles: *Revelation* (vol.2.), 147.

Charles elméletét cáfolja: Adela Yarbro Collins: *The Combat Myth*, 10-11., Frederick David Mazzaferri: *The Genre of the Book of Revelation from a Source-Critical Perspective*, Berlin – New York, De Gruyter, 1989, 10-11.

[92] J. Massyngberde Ford: *Revelation*, 3-37. Aune megjegyzi: Ford később feladta elképzelését és a Jelenések könyvére egységes műként tekint. Aune: *Revelation*, cxi.

[93] Az egység részei: Jel 7,1-8; 10,1-11; 11,1-2; 12,1-17; 13,1-18; 17,1-18,24; 20,11-15; 21,9-22,5

[94] Aune: *Revelation*, cxix, lviii.

- [95] Frederick David Mazzaferri: *Genre 37.*, Henry Barclay Swete: *The Apocalypse of St. John: the Greek Text with Introduction Notes and Indices*, London, Macmillan, 1911, xlvi., Paul, Ian: Source, Structure and Composition in the Book of Revelation, in Garrick Vallen –Ian Paul et al. (eds.): *The Book of Revelation: Currents in British Research on the Apocalypse*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2015, 54., Martin Karrer: *Johannesoffenbarung*, 85.
- [96] Elisabeth Schüssler Fiorenza: *The Book of Revelation: Justice and Judgment*, Philadelphia, Fortress Press, 1985, 36. Craig R. Koester: *Revelation*, 70.
- [97] Grant R. Osborne: *Revelation*, Grand Rapids, Baker Academic, 2002, 28–29.
- [98] Richard Bauckham: *The climax*, x.
- [99] Richard Bauckham: *The climax*, 1.
- [100] Robert H. Mounce: *Revelation*, 45.
- [101] Donald A. Hagner: *New Testament*, 767.
- [102] Gregory K. Beale: *Revelation*, 111.
- [103] George Eldon Ladd: *Revelation*, 14–17.
- [104] Merrill C. Tenney: *Interpreting Revelation*, 32.
- [105] George Eldon Ladd: *Revelation*, 14.
- [106] Richard Bauckham: *The climax*, 21–22. Bauckham is a nyolcas felosztást támogatja.
- [107] Takács Gyula: *Jelenések könyve*, 205.
- [108] Shane J. Wood: *The Alter-Imperial Paradigm: Empire Studies & The Book of Revelation*, Leiden, Brill, 2016, 194.
- [109] George Eldon Ladd: *Revelation*, 10–11., Donald A. Hagner: *New Testament*, 750.
- [110] Gregory K. Beale: *Revelation*, 44–45.
- [111] George Eldon Ladd: *Revelation*, 10–11., Donald A. Hagner: *New Testament*, 750.

- [112] Gregory K. Beale: *Revelation*, 45., vö: Robert H. Mounce: *Revelation*, 41–42.
- [113] Ranko Stefanović: *Revelation of Jesus Christ: Commentary on the Book of Revelation*. Berrien Springs, Andrews University Press, 2002. 9.
- [114] Gregory K. Beale: *Revelation*, 46.
- [115] George Eldon Ladd: *Revelation*, 11., Donald A. Hagner: *New Testament*, 751., Robert H. Mounce: *Revelation*, 42.
- [116] George Eldon Ladd: *Revelation*, 11–12., Donald A. Hagner: *New Testament*, 751.
- [117] Gregory K. Beale: *Revelation*, 48.
- [118] George Eldon Ladd: *Revelation*, 12., Donald A. Hagner: *New Testament*, 751–752.
- [119] Gregory K. Beale: *Revelation*, 47.
- [120] Gregory K. Beale: *Revelation*, 47.
- [121] Gregory K. Beale: *Revelation*, 48–49.
- [122] Udo Schnelle: *Einleitung*, 560.
- [123] Jörg Frey: Das Corpus Johanneum und die Apokalypse des Johannes. Die Johanneslegende, die Probleme der johanneischen Verfasserschaft und die Frage der Pseudonymität der Apokalypse. in: Stefan Alkier – Thomas Hieke (Hrsg.): *Poetik und Intertextualität der Apokalypse*, Tübingen, Mohr Siebeck, 71–133., George Eldon Ladd: *Revelation*, 7–8.
- [124] George Eldon Ladd: *Revelation*, 7–8.
- [125] Ben Witherington III.: *Revelation*, 2., Werner Georg Kümmel: *Einleitung*, 417.
- [126] Ben Witherington III.: *Revelation*, 2–3.
- [127] Takács Gyula: *Jelenések könyve*, 203.
- [128] Ladd feltételezi, hogy János egy tanítványa írta le az evangéliumot, míg az apostol volt

az, aki megfogalmazta a Jelenések könyvét. George Eldon Ladd: *Revelation*, 7-8.

[129] Takács Gyula: *Jelenések könyve*, 204.

[130] D. A. Carson – Douglas J. Moo: *Bevezetés*, 687-688.

[131] Ranko Stefanović: *Revelation*, 3.

[132] Ian Paul: *Revelation*, 9.

[133] Laurențiu Florentin Moț: *Morphological and Syntactical Irregularities in the Book of Revelation: A Greek Hypothesis*, Leiden-Boston, Brill, 2015, 124.

[134] Beale részletesen szól a σημαίνω további összefüggéseiről. Gregory K. Beale: *Revelation*, 50-52.